

UOT 94(479.24)

**XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QARABAĞ
MÜNAQİŞƏSİ VƏ ÖLKƏDƏKİ İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RUSİYA, İRAN, TÜRKİYƏ İLƏ
HÖKUMƏTLƏRARASI-PARLAMENTLƏRARASI
MÜZAKİRƏLƏRİNDƏ**

Pərviz Şahin oğlu Səfərov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
parviz.safarov60@mail.ru

Açar sözlər: *müstəqillik, maraqlar, əməkdaşlıq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, vasitəçilik, parlamentlərarası əməkdaşlığı*

Məqalədə müəllif XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində dövlət müstəqilliyi yaranan Azərbaycanın yerləşdiyi mühüm geosiyasi məkanda maraqlarında ənənəvi rəqiblər – Rusiya, İran və Türkiyə ilə əlaqələrində bu ölkələrin parlament qruplarının iştirakı, onun əhəmiyyəti, dövlətlərarası əməkdaşlıqda və Dağlıq Qarabağ konfliktinin həllində vasitəçilik cəhdlərinin rolu göstərilmişdir.

**НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ И ОБЩЕСТВЕННО-
ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СТРАНЕ
МЕЖПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ И МЕЖПАРЛАМЕНТСКИХ
ОБСУЖДЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С
РОССИЕЙ, ИРАНОМ И ТУРЦИЕЙ В НАЧАЛЕ 90-Х ГОДОВ
XX ВЕКА**

Парвиз Сафаров

Ключевые слова: *независимость, интересы, сотрудничество, нагорно-карабахский конфликт, посредничество, межпарламентские связи*

В представленной статье автор показывает роль традиционных соперников - России, Ирана и Турции имевший геополитические интересы в регионе где находится Азербайджанская Республика которая обрела независимость в начале 90-х гг. XX в. Характеризуется значение отношений в различных сферах в т.ч. межпарламентских связей в уста-

новлении и укреплении межгосударственных связей а также посредническая деятельность межпарламентских групп в разрешении нагорно-карабахского конфликта

THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT AND THE SOCIO-POLITICAL SITUATION IN THE COUNTRY OF INTERGOVERNMENTAL AND ANTIPARLIAMENTARY DISCUSSIONS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC WITH RUSSIA, IRAN AND TURKEY IN THE EARLY 90S OF THE XX CENTURY

Parviz Safarov

Key words: *independence, interests, co-operation, Nagorno-Karabakh conflict, mediation, inter-parliamentary cooperation*

In the presented article, the author shows the role of traditional rivals - Russia, Iran and Turkey, which had geopolitical interests in the region where the Republic of Azerbaijan is located, which gained its independence in the early 90s. Twentieth century. Characterized by the value of relationships in various fields in the current year. inter-parliamentary relations in the charter and strengthening of interstate relations as well as intermediary activities of inter-parliamentary groups in the resolution and the Nagorno-Karabakh conflict.

Dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq fəaliyyəti tamamilə yenidən qurulurdu. Azərbaycan xarici siyasətdə müharibələrdən, zor işlətməkdən və zor işlətməklə hədələməkdən imtina edir, beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn təhüdləri yerinə yetirməyə söz verir, bütün dövlətlərlə münasibətlərdə dinc-yanaşı yaşamağa və qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa, daxili işlərə qarışmamağa, suverenliyə hörmət etməyə əməl edirdi.

80-ci illərin axırlarında və 90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş hadisələrə «soyuq müharibə»nin qurtarmasına, SSRİ-nin süqutuna, kommunizmin məğlubiyyəti və Şərqi Avropada qərpbərəst demokratiyanın qələbəsinə, İran körfəzində müharibəyə Yaxın Şərqi və Mərkəzi Asiyanı bürümüş vəziyyəti əlavə etmək olar. Bu vəziyyətin detanatoru, 1979-cu il islam inqilabından sonra olduğu kimi İran idi. Bu gün Mərkəzi Asiya respublikaları (buraya Azərbaycanı da daxil etmək olar) Tehrandan, Qumdan və Məşhəddən yayılan, əsasən dini məzmunlu təbliğatın (güclü radio təbliğatının) obyektinə çevrilmişdir. Bu təbliğat bir qayda olaraq, yerli dillərdə və dialektlərdə aparılır. İran Mərkəzi Asiya respublikalarında baş verən hadisələri diqqətlə izləyir, bu ölkələrin

rəhbərlərini və xüsusilə də əhalisini islam yolu ilə getməyə çağırır, özlərini tərəqqinin nümunəsi kimi təqdim edir. İran rəhbərlərinin Mərkəzi Asiya respublikalarının belə hərəkət edəcəklərinə ümidləri böyük idi. Prezident Ə.H.Rəfsəncani əmin idi ki, orada «islamın şöhrəti dirçəlir» [1, 12].

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanla iqtisadi-mədəni əlaqələri sürətlə inkişaf etdirən İran Qarabağ münaqişəsini dinc yolla həllinə cəhdlər də göstərmişdir.

Lakin nə qədər təəccüblü olsa da, istər Rusiya, istərsə də İranın vasitəçilik missiyalarından sonra hər dəfə Azərbaycan dərin hərbi böhrana məruz qalmışdır.

1991-ci ilin avqustunda Rusiya və Qazaxıstanın təşəbbüsü ilə keçirilən görüşdən sonra Ermənistan silahlı qüvvələri Xocalı, Hadrud və Goranboy rayonlarının bir sıra kəndlərini, həmin il dekabrın 21-də atəşin dayandırılması haqqında qəbul olunmuş Alma-Ata bəyannaməsindən sonra Xocalı şəhərini 1992-ci il fevralın 26-da vəhşicəsinə dağıdaraq, dinc əhalini qırmışlar [2, 132]. Qondarma DQR-i yaratmışlar [2, 102]. 1992-ci ilin mayında İranın təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinin Tehran görüşü başa çatan kimi Şuşa və az sonra Laçın şəhərlərinin ermənilər zəbt etmişlər. Bu təcavüzdən sonra İranın Xarici İşlər Nazirinin müavini M.Vaizi Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri H.Sadiqovla görüşündə bildirmişdir ki, Şuşanın işğalı İran üçün gözlənilməz olmamışdır [2, 111].

1992-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Moskvada Azərbaycanın dövlət katibi P.Hüseynovla görüşən Rusiya Federasiyasının dövlət katibi G.Burbulis açıq etiraf etmişdir ki, istər Xocalının, istərsə də Şuşanın işğalı Rusiyanın hərbi yardımını nəticəsində olmuşdur [1, 33].

Tacikistandan başqa, bütün Mərkəzi Asiya respublikalarında yayılmış türk dili, türk mədəniyyətinin birliyi və yaxınlığına arxalanan Türkiyə daha geniş fəaliyyətə başladı. Türkiyə Mərkəzi Asiyada əsas həlledici rol oynamaq istəyir. O mühüm iqtisadi yardım və geniş ticarətdən əlavə özünün «Türk modelini» - Qərb demokratiyası əsasında islam dövlətini dünyəvi xarakter ilə birləşdirən cəmiyyət modelini - təklif edir. Bu model təbii ki, Tehranın islam inqilabı ixracından daha üstün ola bilər. Beləliklə, iki xarici qüvvə İran və Türkiyə Mərkəzi Asiya torpağında kəskin rəqabət edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin arxasında islam təməlçiliyinin Mərkəzi Asiyaya yayılmasından ehtiyat edən ABŞ və Qərb durur. Onlar Türkiyəyə böyük maliyyə və iqtisadi yardım göstərirlər ki, bu da İranda narazılıq doğurmaya bilməz. İranın tanınmış radikal din xadimi, Ayətulla Ə.Ə. Möhtəşimi Ankaranı «ABŞ-ın xeyrinə keçmiş SSRİ-də İranın mövqelərini dağıtmaq»da ittiham etmişdir [3].

Azərbaycanın xarici siyasətində üstünlük - tarixi, milli, dini, mədəni və başqa tellərlə ölkəmizə yaxın olan Türkiyə Respublikasına verildi. Türkiyə ilə diplomatik siyasi münasibətlərə xüsusi diqqət yetirildi. 1991-

ci ilin noyabrın 11-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət kimi Türkiyə 1992-ci ilin martında Azərbaycan Respublikasında öz səfirliyini açdı [4, 476]. 1991-ci ilin martında Türkiyə Prezidenti Turqut Ozalın səfəri Azərbaycana SSRİ tərkibində münasibətlərin inkişafı üçün şərait yaratdısa da, bu münasibətlər xeyli məhdud idi. 1992-ci ilin aprelində Türkiyənin baş naziri S.Dəmirəlin Bakıya səfəri iki ölkə arasında çoxsahəli münasibətlərin yeni əsasda inkişafı üçün zəmin hazırladı [1, 14]. Öz növbəsində 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Ə.Elçibəyin və parlamentin sədri İ.Qəmbərin Türkiyə Respublikasına səfərləri bu dövr üçün qarşılıqlı siyasi münasibətlərin inkişaf dinamikasını səciyyələndirən əsas amillərdən hesablanı bilər [5, 52]. 1993-cü ilin may ayında ölümündən bir neçə gün əvvəl Türkiyə Respublikasının Prezidenti T. Ozal Orta Asiya və Qafqaz səfərinin yekunu olaraq Bakıya gəldi. Azərbaycan rəhbərliyi ilə aparılan danışıqlar hər iki qardaş respublika arasında dövlətlərarası münasibətlərdə heç bir problemin olmadığını bir daha sübut etdi [1, 14].

Ermənistandan «vahid Azərbaycan» ideyasını ortaya atan AXC hökumətinə qarşı bir vasitə kimi istifadə edən İran, bu ölkəyə hərbi, iqtisadi yardım göstərməklə, özünün xarici siyasət doktrinasının özəyi olan islam faktorundan yan keçmiş və bununla da Ermənistana iqtisadi blokadanı yarmaqda təsirli kömək etmişdir. Ermənistan-İran münasibətlərində Yerevana hərbi yardım 1993-cü ildə müvəqqəti kəsilsə də, iqtisadi-ticarət əlaqələri davam etdirilmişdir.

Azərbaycan-İran münasibətlərində gərginliyin yaranmasına səbəb Azərbaycan tərəfinin bəzi populist, real vəziyyəti nəzərə almayan bəyanatları olmuşdur.

Bu, ilk növbədə Azərbaycanın dövlət maraqlarına zidd idi. Ermənistanın blokadası nəticəsində Azərbaycandan tam təcrid olunan Naxçıvan MR yalnız İranla sıx təmasları nəticəsində ərzağa, gündəlik tələbat mallarına və yanacağa olan tələbatının bir hissəsini ödəyə bilmişdir. 1992-ci ilin dekabrında cəbhədə vəziyyətin kəskinləşdiyini bəhanə edən respublika Ali Sovetinin o vaxtki sədri İ.Qəmbər İrana səfərini təxirə salmışdır [1, 18].

Ölkəmiz cənub qonşumuz olan Türkiyə ilə qarşılıqlı faydalı dövlətlərarası münasibətlər qurur və inkişaf etdirirdi. Türkiyənin Qərb demokratiyası yolu ilə getməsi Azərbaycan xalqı, o cümlədən bütün türk xalqları üçün nümunə idi və bütün bu proseslər ölkəmizə də müvafiq təsir göstərirdi. Azərbaycanın öz coğrafi-siyasi mövqeyindən çıxış edərək Türkiyə ilə Orta Asiya respublikaları arasında körpü rolunu oynamasında əhəmiyyəti dünya birliyi tərəfindən lazımınca qiymətləndirilməyə başladı. Azərbaycanla-Türkiyə arasında ikitərəfli dostluq və mehriban qonşuluq əlaqələrinin inkişafında müxtəlif səviyyəli rəsmi səfərlərin əhəmiyyəti olmuşdur.

1990-cı ilin yanvarından başlayaraq Azərbaycanla Türkiyə arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafına dair müxtəlif müqavilələr imzalanmağa başladı. Azərbaycanla Türkiyə arasında tikinti, yeyinti sənayesi, yüngül sənaye, neft, qaz və kimya sənayesi sahəsində əməkdaşlıq barədə çox saylı müqavilələr bağlandı. 1992-ci ilin yayında Naxçıvan MR Sədərək rayonunda hər iki ölkənin birləşdirən körpü açıldı [4, 487].

Dünyanın nəhəng dövlətləri milli zəmində törədilən Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinə ilk gündən göz yumaraq, onun regional müharibə səviyyəsinə yüksəlməsinə mane olmadılar. Çünki Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin süni şəkildə şişirdilməsi dünya dövlətlərinin bu regiona olan iqtisadi və siyasi marağı ilə sıx bağlı idi. Həmin münaqişənin başlıca təşkilatçılarından olan Sovet dövləti yaxşı başa düşürdü ki, Sovet respublikalarının gələcəkdə bazar iqtisadiyyatına keçməsi, ölkənin siyasi sistemində aparılan köklü islahatlar totalitar sosializm rejimini laxladacaq və millətlərin müstəqillik uğrunda mübarizəsinə təkan verəcəkdir. Ona görə də Mərkəz Azərbaycanı Ermənistanın əli ilə və ya lazım gələrsə Ermənistanı Azərbaycanın əli ilə sıxışdıraraq yeni ittifaqa daxil olmağa məcbur etmək, rus imperiyasını siyasi cəhətdən yeni formada qoruyub saxlamaq məqsədi güdürdü.

Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışan Türkiyə bu ölkələrə sərbəst çıxışı yalnız Azərbaycanla olan sərhədi vasitəsiləsi ilə mümkün idi. Qafqazda Azərbaycana ən mühüm strateji tərəfdaş kimi baxan Türkiyə erməni-azərbaycanlı münaqişəsində vasitəçi olmaq istəyirdi. Lakin Ermənistan tərəfinin Türkiyəni özünün tarixi düşməni sayması və münaqişənin nizamlanmasında qeyri-obyektiv mövqe tutmaqda günahlandırması bunu imkansız edirdi.

Son bir neçə onillikdə İran özünü bütün islam dünyasının ideoloji və dini lideri rolunda görmək istəyir. Ona görə də istər Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, istərsə də keçmiş SSRİ-nin müsəlman respublikalarında yeridilən xarici siyasət bu istiqamətdə qurulur. Bu baxımdan İran Azərbaycanda xarici siyasətin onun milli mənaflərinə uyğun qurulmasını və iqtidarda İranla yaxınlaşmaya meyilli siyasi qüvvələrin təmsil olunmasını arzulayır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ədalətli hakim rolu oynamağa cəhd edən İran bu yolla istər Azərbaycanda, istərsə də Qafqazda siyasi nüfuzunu bərqərar etmək istəyirdi.

Azərbaycan tərəfinin münaqişənin həllinin bir dövlətin inhisarına verməmək qətiyyətini görən Moskva özünə inamı artırmaq üçün heç olmasa uzun müddətli atəşkəsə nail olmaq üçün real addım atmaq məcburiyyətində qaldı. 1994-cü ilin 4 mayında Bişkekdə Azərbaycan, Ermənistan, Rusiya və Qazaxıstan parlament nümayəndələrinin, həmçinin Dağlıq Qarabağın erməni icmasının nümayəndələrinin görüşü keçirildi [6, 218-220]. Rusiyanın himayəsi altında keçən bu görüşdə Rusiya Federasiyası Şurasının sədri V.Şumeykonun iştirakı ilə tərəflər atəşkəsə nail olmaq barədə müraciət imzaladılar. Mayın 12-

də Dağlıq Qarabağda bütün cəbhə boyu atəşkəs barədə protokol imzalandı [7, 207].

1992-ci ilin mayında ölkə rəhbərliyində baş verən dəyişikdən sonra yeni iqtidar Azərbaycanın MDB-yə qoşulması məsələsini bir neçə dəfə müzakirə etdi. 1992-ci il oktyabrın 7-də Milli Məclis Azərbaycan prezidentinin iştirakı ilə bu məsələni geniş müzakirə etdi. Azərbaycanın MDB-də iştirakı məsələsi Milli Məclisin iclasına çıxarılmamazdan əvvəl komissiyalarda müzakirə edilmiş və maraqlıdır ki, yalnız iqtisadi siyasət komissiyası əsaslandırılmış müsbət rəy vermişdir [8, 30].

Burada qeyd etmək lazımdır ki, müdafiə nazirinin hadisələrin gedişindən baş çıxarmaması, Qarabağ savaşının taleyinin Azərbaycanın MDB-də iştirakı ilə çox bağlı olduğunu, Rusiyanın Azərbaycanı MDB məkanından uzaqlaşmasını qısqançılıqla qarşılayacağını, buna yol verməmək üçün ən əvvəl erməni-azərbaycanlı konfliktində özünün strateji müttəfiqi Ermənistanı yardım edəcəyini anlamaması tez bir zamanda özünü göstərdi. Artıq 1992-ci ilin sonu, 1993-cü ilin əvvəlində Zəngilan-Ağdərə istiqimətlərində Azərbaycan ordusu mövqelərini itirməyə başladı [10], aprel ayında isə Kəlbəcəri düşmənə təhvil verərək geri çəkildi [4, 486].

1993-cü ilin oktyabrında ölkədə yaranmış hərbi-siyasi böhran MDB faktorunun qulaqardına vurulmasının dövlətə çox baha başa gəldiyini bir daha sübut etdi. Ona görə parlament yenidən aktuallaşan Azərbaycanın MDB-yə daxil olması məsələsini gündəliyə saldı. Sentyabrın 3-də parlamentdə çıxış edən Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən, Ali Sovetin sədri H.Əliyev keçmiş sovet məkanında siyasi-iqtisadi və mənəvi əlaqələrin saxlanılmasının zəruriliyini xüsusi vurğulayaraq, Azərbaycanın təhlükəsizliyini birbaşa bu mövqedən asılı olduğunu qeyd etdi [9, 4].

Sentyabrın 20-də Azərbaycan «MDB-nin iştirakçıları olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyası haqqında» sazişə qoşuldu. Sentyabrın 24-də Moskvada MDB ölkələri dövlət başçılarının zirvə görüşündə Azərbaycan MDB-yə daxil oldu. Eyni zamanda Azərbaycan «MDB üzvü olan dövlətlərin kollektiv təhlükəsizliyi haqqında» və «İqtisadi ittifaq yaradılması haqqında» müqavilələrə də qoşuldu.

Sentyabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi yuxarıda qeyd olunan bütün müqavilələrin imzalanmasını təsdiq etdi [11, 26-41].

1994-cü ilin oktyabrında MDB liderlərinin növbəti görüşündə mənzil-qərargahı Sankt-Peterburqda yerləşən MDB Parlamentlərarası Assambleyası yaradıldı [1, 54].

1993-cü ilin əvvəlindən ölkədə davam edən ictimai-siyasi gərginliyin kuliminasiya nöqtəsi Gəncə hadisələri oldu. 1993-cü ilin 22 fevralında Ağdərə istiqamətindəki uğursuzluqlarda günahlandırılan 2-ci korpusun komandiri polkovnik Surət Hüseynov vəzifəsindən azad edildi. Lakin Gəncədə yerləşən və

böyük hərbi potensiala malik 709-cu hərbi hissə onun təsiri altında idi [12, 50-60].

Respublika Müdafiə Nazirliyinə və ölkə rəhbərliyinə tabe olmayan bu hərbi hissənin ləğvi üçün 1993-cü il iyunun 4-də hökumət qoşunları tərəfindən həyata keçirilən əməliyyat uğursuzluqla nəticələndi. Əvvəlcə Gəncəni, sonra isə ətraf rayonları ələ keçirərək, hərbi hissəsi ilə Bakıya yaxınlaşan S.Hüseynov iqtidarın istefasını tələb etdi. İyun ayının 13-nə qədər Baş nazir P.Hüseynov və Milli Məclisin sədri İ.Qəmbər istefa verməyə məcbur oldular. 1969-82-ci illərdə respublikada rəhbərlik etmiş, xalq arasında böyük nüfuza və hörmətə malik olan Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi [13, 6].

Heç bir sosial bazaya malik olmayan Ə.Elçibəy iyunun 17-dən 18-ə gecə gizli sürətdə təyyarə ilə Naxçıvana qaçdı [14,4].

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 24 iyun 1993-cü il tarixli qərarı ilə Prezident səlahiyyətlərinin icrası H.Əliyevə keçdi. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeni dövr başladı.

1993-cü ilin ortalarından başlayaraq get-gedə güclənən erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün çevik diplomatiya siyasətinə keçmək labüd idi. İlk növbədə təcavüzkar Ermənistanı beynəlxalq normalara riayət etməyə vadar etmək üçün Rusiyanın şəxsiz nüfuzundan istifadə edilməli, inadkar və perspektivsiz antirusiya siyasətindən əl çəkilməli idi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri H.Əliyev başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1993-cü il sentyabrın 5-dən 8-dək Moskva şəhərinə səfəri regionda ənənəvi geosiyasi maraqları olan Rusiya-İran-Türkiyə üçbucağı arasında tarazlaşdırılmış diplomatiya siyasətinin başlanğıcı oldu [15, 96].

Səfər ərəfəsində vaxtı ilə Ermənistan ərazisində yerləşdirilmiş Rusiya Silahlı Qüvvələrinin 7-ci ordusunda hərbi xidmətdə olmuş, erməni, hərbi birləşmələrinin tərkibində Azərbaycan Respublikası hüduqlarında aparılan hərbi əməliyyatlarda iştirak edərək Azərbaycanın Milli Ordusunun canlı qüvvəsini və texnikasını məhv etdiyinə görə 1992-ci il sentyabrın 11-də Kəlbəcər rayonunun Mərzilik kəndində yaxalanaraq Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyasının 1993-cü il 12 may tarixli qərarı ilə məhkum edilmiş 6 nəfər rus hərbiçisinin əfv edilib Rusiya Federasiyası dövlət orqanlarının sərəncamına verilməsi ölkəmizin Rusiya ilə əlaqələrin xoş məramlar üzərinə qurulmasına can atdığını sübut edirdi. H.Əliyevin Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Yeltsin, RF Ali Sovetinin sədri R.Xasbulatov, Nazirlər Sovetinin sədri V.Çernomırdin, xarici işlər naziri D.Kozirev, müdafiə naziri P.Qraçov və digər rəsmi şəxslərlə görüşlər və danışıqlarında tərəflər Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini yaxşılaşdırmağın zəruriliyini qeyd etmişlər. Hər iki tərəf bildirmişdir

ki, iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və başqa əlaqələrin inkişafı üçün bütün imkanlardan istifadə olunması, bölgədə və beynəlxalq aləmdə birgə fəaliyyətin və əməkdaşlığın genişləndirilməsində qarşılıqlı səy göstərməlidir [15, 169].

Tərəflər Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatların güclənməsindən, bu əməliyyatların Azərbaycanın cənub sərhədlərinə yaxınlaşmasından, yeni-yeni ərazilərin işğal olunmasından, qaçqınların sayının son dərəcə artmasından dərin təşviş keçirdiklərini bildirmişlər. Qeyd edilmişdir ki, son dövrlərdə döyüş əməliyyatları zonasında yaranmış vəziyyət bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün yeni qorxu yaratmışdır.

Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası bölgədə sülhün bərqərar edilməsinə səy göstərdiklərini bildirmiş, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 və 853 nömrəli qətnamələrinə uyğun olaraq Dağlıq Qarabağda və Azərbaycan Respublikasının digər rayonlarında əhalini olmanın müsbətlərinə düşər edən silahlı münaqişənin dinc siyasi vasitələrlə aradan qaldırılmasında, ilk növbədə atəşi və qan təkülməsinin dərhal dayandırılmasında, qəsb edilmiş bütün torpaqlardan işğalçı qüvvələrin tamamilə çıxarılmasına nail olmaqda, habelə hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasına yol verməyən möhkəm təminatların hazırlanmasında sıx əməkdaşlıq etməyə hazır olduqlarını təsdiq etmişlər.

Azərbaycan diplomatiyasının Rusiya istiqamətində bu gedişini Qarabağ cəbhəsində müvəqqəti hərbi üstünlük qazanan Ermənistanın bəzi siyasi liderləri, özlərinin diplomatik məğlubiyyətinin başlanğıcı kimi qiymətləndirdilər. Ona görə də 1993-cü ilin sentyabrında Fransanın «Liberasion» qəzetinə müsahibə verən Ermənistanın dövlət naziri S.Taşyanın «Nə vaxtsa müharibə qurtaracaq və biz keçmiş Sovet İttifaqından miras qalmış torpaq parçası ilə kifayətlənməyi öyrənməyə məcbur olacağıq» sözlərində ruh düşgünlüyü aydın sezilirdi [16].

Azərbaycanın tarixi da ənənəvi müttəfiqi olan Türkiyə ilə münasibətlərdə dostluq, səmimiyyət və qarşılıqlı anlaşma prinsipləri davam edirdi. 1993-cü ilin ortalarında Azərbaycan torpaqlarına erməni təcavüzünün artdığı bir zaman Türkiyə hökuməti sentyabr ayında yeni işğalları qətiyyətlə pisləyən kəskin bəyanatla çıxış etdi. Sentyabrın 3-də Türkiyə prezidenti yanında keçirən Təhlükəsizlik Şurasının iclasında ermənilərin yeni təcavüzləri nəticəsində Azərbaycanda yaranan hərbi-siyasi durum müzakirə edilmiş, işğalçı qoşunların dərhal və qeyri-şərtsiz çıxarılması tələb olunmuşdur [17, 13].

Azərbaycanın yeni iqtidarının ölkə ətrafında formalaşan tarixi geosiyasi üçbucaq ətrafında tarazlaşdırılmış mövqe tutmaq cəhdi erməni təcavüzü nəticəsində ağırlaşan hərbi durumla ilk nəticələrini verməyə başladı. Sentyabrın 13-də Milli Məclisdə çıxış edən H.Əliyev qeyd etdi ki, İran İslam Respublikasında, xüsusilə Azərbaycanla həmsərhəd rayonlarda milyonlarla azərbaycanlı öz həmvətənlərini qorucaq üçün bu müharibədə iştirak etmək əzmin-

dədirlər. Prezident qeyd etdi ki, Türkiyənin də dövlət başçıları bildirişlər ki, təcavüz davam edərsə, Azərbaycana qoşun yeridəcəklər [17, 12].

İran İslam Respublikasının prezidenti Ə.H.Rəfəncani 1993-cü il sentyabrın 21-də bəyanat verərək işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının dərhal boşaldılmasını tələb etmişdir [18].

1994-cü ilin aprelində Azərbaycan Milli Məclisinin sədri R.Quliyevin Moskvaya səfəri, Federasiya Şurasının sədri V.Şumeyko ilə, Müdafiə naziri P.Qraçovla və digər rəsmi şəxslərlə görüşü, Federasiya Şurasının iclasında çıxışı iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafında mühüm hadisə oldu [1, 73].

1994-cü il 17-24 noyabrda Rusiya Federal Məclisinin deputatları, dövlət və hökumət orqanlarının nümayəndələri Moskva meriyasının rəhbərliyi ilə görüşlər keçirmə üçün Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı A.Manafovanın başçılığı ilə 6 nəfərlik nümayəndə heyəti Moskvada olmuşlar. Azərbaycan nümayəndələri Federasiya Şurasının sədr müavini R.Abdulatipovla, MDB işləri üzrə komitənin sədri V.Qustovla, Federal Məclisin yuxarı palatasının digər üzvləri ilə, Moskva merinin müavini E.Bakirovla, millətlərlə iş və regional siyasət nazirinin birinci müavini K.Saqolda ilə görüşlər keçirmişlər. Görüşlərdə parlamentlərarası əlaqələr, Dağlıq Qarabağ konfliktinin həlli yolları, Bişkek sazişinin dönmədən həyata keçirilməsinə nail olmaq və problemin konservləşməsinə heç vaxt yol verməmək məsələləri müzakirə edilmişdir. Azərbaycan tərəfi təəssüflə qeyd etmişdir ki, erməni təcavüzü nəticəsində evlərindən didərgin düşən qaçqınlara Rusiya lazımı qədər diqqət yetirmir və humanitar yardım göstərmir. Rusiya tərəfinin nəzərinə bir daha çatdırılmışdır ki, Dağlıq Qarabağ probleminin ədalətli və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həlli ilk növbədə Rusiyanın obyektiv və prinsipial mövqeyindən çox asılıdır.

Azərbaycana münasibətində səmimi sözlər Rusiya Dövlət Dumasının «Rusiya yolu» deputat qrupunun həmsədri, Rusiya ictimai ittifaqının sədri S.Baburin və Dövlət Dumasının deputatı S.Mixeyevin 1995-ci il aprelin 28-də Moskvada Dövlət Dumasında Ermənistanla və Azərbaycana etdikləri səfərlərin yekununa həsr etdikləri mətbuat konfransında söylənmişdir. S.Baburin qeyd etmişdir ki, Ermənistan DQ konfliktində iştirak etmir təsisində əl çəkməlidir, Azərbaycanın 20 faiz torpağının işğal edilməsi faktı önə çəkməlidir. Bununla yanaşı S.Baburin Azərbaycanı ermənilərin öz haqlarını müdafiə etməsi faktını da nəzərə almağa çağırılmışdır. O, Rusiyanın Qafqazdan gedəcəyi halda burada ABŞ, Türkiyə və İranın mövqelərinin möhkəmlənəcəyindən ehtiyat etdiyini də vurğulamışdır. Dövlət Dumasının deputatı S.Mixiyev Ermənistanla müqayisədə Azərbaycanda rus dilinin və rus dilli məktəblərin qaldığını, hətta bəzi yerlərdə artdığını, rus dilli əhaliyə dövlət qayğısı olduğunu qeyd etmişdir.

1995-ci il iyulunda Rusiya Federasiyası Şurasının sədri V.Şumeyko Bakıya gəldi. Son 2-3 ildə o, Kremlin Azərbaycana gələn ən yüksək səviyyəli ilk nümayəndəsi idi. Danışıqlarda Azərbaycanı narahat edən bir çox prob-

lemlərin həlli barədə Rusiya tərəfindən konkret fikir söylənməyə də V.Şumeykonun «Qarabağ seperatizmini» açıq pisləməsi Moskvanın problemin həllinə beynəlxalq hüquq normalarına riayət etmək ruhunda yanaşmasına ümidləri artırdı [1, 73-75].

1992-ci il iyunun 25-də İstanbulda Qara dəniz hövzəsinin 11 dövləti (Azərbaycan, Türkiyə, Moldova, Ukrayna, Albaniya, Gürcüstan, Rusiya, Ermənistan, Yunanıstan, Bolqarıstan) Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı haqqında bəyannamə imzaladılar və bəyanat qəbul etdilər [1, 89].

QİƏ Parlament Məclisi isə 1993-cü il 16-17 iyunda bu təşkilatın iştirakçısı olan ölkələrin parlament üzvlərinin görüşündə yaradıldı. Görüşdə 1992-ci ildə QİƏ bəyannaməsini imzalayan 11 dövlətdən 10-u təmsil olunmuşdur. Yunanıstan müşahidəçi kimi iştirak edirdi. Görüşün nəticəsində Parlament Məclisinin yaradılması haqqında bəyannaməni imzaladılar.

Məclis ildə iki dəfə öz sessiyasına toplaşır: bahar və payız sessiyaları. QİƏPM-nin prezidenti rotasiya üsulu ilə (ingilis əlifbasına əsasən) iştirakçı dövlətlərin parlament başçılarından 6 ay müddətinə seçilir. 1994-cü ilin dekabrından 1996-cı ilin iyulunadək bu təşkilatın prezidenti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin sədri R.Quliyev olmuşdur. 1994-cü ilin dekabrından isə iki il müddətinə QİƏPM-in vitse-drezidenti Milli Məclisinin sədr müavini Y.Əliyev olmuşdur. Təşkilatın siyasi və hüquqi işlər komitəsinin iclası (1995-ci il) və Baş Məclisin bahar sessiyası (1996-cı il) Bakıda keçirilmişdir [1, 90].

Rusiyanın Azərbaycanda strateji marağı tarixi mərhələlərlə şərtlənir və onun milli mənafe dairəsindən kənara çıxır. Azərbaycan xalqını Rusiya ilə müəyyən müştərək tarixi mərhələ, mədəniyyət ünsürləri birləşdirir. Yerli əhalinin bir hissəsi dünyagrüşümüzə rus mədəniyyəti vasitəsilə daxil olan dəyərlərini keçmiş İttifaqın xalqları ilə bölüşür. Bir sıra geosiyasi, hər şeydən əvvəl iqtisadi və humanitar amillər Rusiya ilə əlaqələrin qaydaya salınmasında Azərbaycanın marağını müdafiə etməyə qabildir.

Dünyəvi demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu prosesini uğurla başa çatdırmaqda Azərbaycan Türkiyənin təcrübəsinə əsaslanır və onu özünə müttəfiq sayır. Azərbaycan öz beynəlxalq nüfuzunun artmasında, Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsində strateji müttəfiqi olan Türkiyəyə çox bel bağlayır.

Hal-hazırda iqtisadiyyatını modernləşdirmək üçün müasir texnologiyaya yiyələnmək məqsədi ilə Avropa və ABŞ şirkətlərinə yol tapmaqda əksər hallarda Türkiyənin müvafiq strukturları vasitəçilik edirlər.

Öz növbəsində Türkiyə diplomatiyasında Azərbaycan istiqaməti xüsusi yer tutur. Türkiyə Azərbaycana Orta Asiyaya daha aktiv müdaxilə etmək üçün plasdarm kimi baxır. Orta Asiya dövlətləri ilə birbaşa kommunikasiya yaratmaqda Türkiyə Azərbaycanı mühüm strateji nöqtə hesab edir. Eyni

zamanda Azərbaycandan və Orta Asiya ölkələrindən enerji daşıyıcıları idxal etməklə buraya öz məhsullarını və texnologiyasını idxal etməklə Türkiyə yaxın gələcəkdə regional super dövlətə çevrilmək ümidindədir. Türkiyə güclü və müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərqərar olmasında maraqlıdır. Çünki belə halda o öz şimal-şərq sərhədlərini erməni-rus təhlükəsindən qoruya bilər.

Azərbaycan böyük qonşusu İranla normal münasibətlər saxlamaqda maraqlı olmalıdır. Ona görə də İranla böyük sərhədə malik olan Azərbaycan iki ölkə arasında yaranan ziddiyyətləri və fikir ayrılıqlarını qabartmayaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan anklavı ilə yalnız İran vasitəsi ilə yerüstü əlaqə saxlamağı və gələcəkdə İran vasitəsilə Fars körfəzinə, Yaxın Şərqə və bəlkə də dünyaya çıxmağın perspektivlərini dərk edərək onunla normal qonşuluq münasibətləri saxlamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərov P. 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti. Bakı, ADPU, 1999, 117 s.
2. Səfərov P. Azərbaycan Respublikası Rusiya-İran və Türkiyənin geosiyasi maraqlarında. Bakı, 2011, 249 s.
3. Keyhan Havai. 1993, dekabr 8
4. Azərbaycan tarixi. Bakı, BDU, 2010, 560 s.
5. ARAS arxivi. Fond 2941, siyasi 1, iş 155
6. Митяев В. Карабахский конфликт / Армения: проблемы независимого развития / М., Европа, 2006, 256 с.
7. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağ gerçəkliyi: soyqırım, terror, deportasiya, işğal (XX yüz illik). Bakı, Təhsil, 2009, 272 s.
8. ARAS arxivi. Fond 2941, siyasi 1, iş 58
9. ARAS arxivi. Fond 2941, siyasi 1, iş 221
10. "Azərbaycan qəzeti", 15 dekabr 1992
11. ARAS arxivi. Fond 2941, siyasi 1, iş 156
12. ARAS arxivi. Fond 2941, siyasi 1, iş 153
13. ARAS arxivi. Fond 2941, siyasi 1, iş 204
14. ARAS arxivi. Fond 2941, siyasi 1, iş 206
15. ARAS arxivi. Fond 2941, siyasi 1, iş 154
16. "Liberasion", 1993, 12 sentyabr
17. ARAS arxivi. Fond 2941, siyasi 1, iş 220
18. "Keyhan", 1993, 23 sentyabr